

JANA ZAŤKOVÁ

## ZABUDNUTÍ VOJACI

## Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914–1918

*(Vojenský historický ústav v spolupráci s občianskym združením Pro Militaria Historica.  
Bratislava, 2013. 176. o. ISBN 9788089523214)*

Jana Zaťková *Zabudnutí vojaci. Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914–1918* (Elfelejtett katonák. Hadifoglyok a Pozsonyi Katonai Parancsnokság területén 1914–1918) címet viselő monográfiájának témájával a mai Szlovákia nyugati részén létesített első világháborús hadifogly-táborokat választotta. Mindez azért különösen jelentős, mert a szlovák szakirodalom mindeddig szinte egyáltalán nem foglalkozott a hadifoglyok témájával, kivéve az Osztrák–Magyar Monarchia azon szlovák, illetve cseh anyanyelvű katonáit, akik orosz vagy olasz fogságba esve, illetve önként dezertálva az ottani hadifogly-táborokban megalapították a Csehszlovákia megszületését elősegítő cseh–szlovák légiókat. Pedig, ahogy Zaťková is rámutat, a hadifoglyok elhelyezése, ellátása, a háború utáni repatrációja (hazabocsájtása), illetve a háború következtében fellépő munkaerőhiányt orvosló munkába állításuk ügye egy olyan új, addig nem vagy nem ilyen mértékben tapasztalt jelenség volt, amely a háborús hátszörzések egyik kiemelkedően fontos bel- és külpolitikai problémájává nőtt. Beszédes adat, hogy a Monarchia területén közel ötven hadifoglytábor működött, ahová e négy év alatt 1 860 516 hadifogly került. A Zaťková által vizsgált Pozsonyi Katonai Parancsnokság területén 10 tábor helyezkedett el, amelyekben közel 600 000 fogoly élt.

Zaťková az első fejezetben a tömeges hadifogság fenomenóját tekinti át, elsősorban azt hangsúlyozva, hogy az első világháború első hónapjaitól kezdve a fogságba esett ellenséges katonák százezreinek, sőt millióinak az elhelyezése és ellátása a hátszörzékben addig nem tapasztalt, szinte megoldhatatlan problémát jelentett, illetve hogy a hadifoglyok kérdésének azért érdemes külön figyelmet szentelni, mert az ő háború alatti sorsuk fogságba esésük pillanatától sokszor komolyan eltért a harctéri katonák sorsától. Az e fejezetben közölt statisztikai adatsorok közül kettőt érdemes kiemelni: az egyik a magas halálozási arány, ugyanis az említett 1 860 516 fogoly közül a háború végéig 109 250-en haltak meg, (vagyis mintegy 6%), míg a másik, hogy Zaťková adataiból kiderült: a foglyoknak legalább háromnegyede nem a táborban tartózkodott, hanem távoli üzemekben, gyárakban, bányákban vagy földeken dolgozott. 1918. január elsején például a somorjai hadifoglytábor 59 567 foglyából csak 6569 volt a tábor határain belül.

A Monarchia hadifoglytáboraira már 1914 decemberéig 200 000 szerb és orosz fogoly került. A hadifoglyok fogadtatása, ahogy Zaťková leírja, nem volt ellenséges, sőt a polgári lakosság sokszor annyira barátian fogadta a foglyokat (például voltak, akik ételt, ruhát, vagy ajándékokat adtak nekik), hogy a hivataloknak végül szigorúan meg kellett tiltani bármiféle kontaktust. 1914 őszén a minisztérium precíz eljárást dolgozott ki a hadifoglyok sorsának rendezésére, regisztrálásukra, adataik rögzítésére, a sebesültek gyógyítására, a fertőzöttek karanténba helyezésére, ám ezeket az ambíciózus terveket végül a hatalmas tömegben érkező foglyok nagy száma miatt részben fel kellett adni. Eleinte még azt is előírták, hogy mely nemzetek katonái mely hadifoglytáborokba kerüljenek (az oroszok Somorjára, Dunaszerdahelyre és Kenyérmezőre, a szerbek Nagymegyerre), de már 1914 szeptemberében a nemzetiségre való tekintet nélkül gyűjtötték a foglyokat a táborok.

A hadifogly-táborok helyének a kiválasztását számos politikai, katonai és gazdasági tényező befolyásolta. Kezdetben a táborok jelentős részét a Monarchia osztrák részén állították fel, mivel délen és keleten túl közel lettek volna a frontokhoz, Cseh- és Morvaországot pedig az oroszbarát szelleműnek tartott lakosság miatt mellőzték. Az egyes katonai parancsnokságok egyébként ki-fejezetten szorgalmazták területükön az ilyen táborok létrehozását, mert ebben a háború alatti és utáni pozícióik potenciális megerősítését látták. Praktikus szempont volt viszont, hogy e táborok többnyire a vasútvonalak mentén, nagy, szabad területeken jöttek létre, hiszen jelentős embertömeget kellett megmozgatni és elhelyezni. Az pedig, hogy mind a lakott településektől, mind a sűrűbb, erdős vidékektől igyekeztek távolabb helyezni e táborokat, elsősorban biztonsági szempontokra

vezethető vissza. A mocsaras vidékeket egészségügyi okokból igyekeztek elkerülni a tervezésnél. A mai Ausztria, Magyarország és Szlovákia egyes területeit is magába foglaló Pozsonyi Katonai Parancsnokság területén számos megfelelő, hadifogolytábornak alkalmas helyszín volt, így nem csoda, hogy a hadifoglyok közel harmadát itt helyezték el. 1914-ben Kenyérmezőn, Somorján, Dunaszerdahelyen, Nagymegyeren és Frauenkirchenben, 1915-ben pedig Csóton, Hajmáskéren, Zalaegerszegen, Ostffyasszonyfán és Neckenmarktban létesítettek hadifogolytábornak ezen elvek alapján.

Persze kezdetben nem létezett az ekkora tömeg ellátásához szükséges infrastruktúra, ami rossz higiéniai viszonyokat és általában véve rossz életkörülményeket jelentett a hadifogolytáborok lakói számára. Az Esztergom melletti kenyérmezői táborba például (Zaťková e tábor létrejöttének történetét mutatja be részletesebben), amely eredetileg egy 3500 katonára befogadására alkalmas kaszárnya volt, rövid idő alatt 20 000 embert zsúfoltak be. A megfelelő szállás hiánya az őszi időben nem csak tömeges reumatikus panaszokhoz vezetett, de a járványok kialakulását is elősegítette. A legkomolyabb gondot ekkoriban ugyanis a táborokban gyorsan terjedő kolera, vérhas, tuberkulózis és tifusz jelentette. Pedig e betegségeket a korban a nagyvárosokban már sikerült visszaszorítani: a rossz higiéniai körülmények, a zsúfoltság és az orvosok nem megfelelő száma miatt azonban a hadifoglyok között újra jelentős problémát okozott. Nagymegyeren például 1915 januárjában csaknem kétezeren haltak meg tifuszban. A járványokat végül csak szigorú óvintézkedésekkel (karantén, fertőtlenítés) tudták úgy ahogy megfékezni, s így 1915 tavasza után az 1917–1918 telén bekövetkező újabb nagy járványig sikerült a járványos megbetegedések számát visszaszorítani. Általánosságban is elmondható, hogy a táborok helyzete mind a foglyok elhelyezése, mind az étkeztetés, mind az orvosi ellátás tekintetében javult, és 1915 második felére stabilizálódott. A körülmények általános javulását jelzi, hogy például Somorján két színház és egy könyvtár is létesült (több, mint tízezer orosz könyvvel az orosz hadifoglyok számára), míg Dunaszerdahelyen pravoszláv kupolás templomot húztak fel, szintén az oroszok számára (templom egyébként minden táborban volt). Ettől függetlenül azonban a hatóságok számára ekkora embertömeg élelmezése folyamatos gondot okozott, s az is elmondható, hogy a táborok lakóinak jelentős része folyamatosan alultáplált volt.

Zaťková nem csak a táborok borzalmaival, az embertelen körülményeket tárta fel alapos levéltári kutatómunkával és komoly történelmi empátiával, hanem a táborok hétköznapjait, az ott zajló mindennapi életet is. Részletekbe menően bemutatja a táborok szervezeti, működési rendjét, a táborlakók pontos, szigorú napirendjét vagy a cenzúra működését. A cenzúra méreteit érzékelteti, hogy a somorjai táborba csak 1916 novemberében, csak Oroszországból 121 000 levél és csomag érkezett, amelyeket természetesen egyenként át kellett nézni (az is érdekesség, hogy az orosz táborokba például nem járhattak cseh újságok, mert ezeket túlságosan is oroszbarátnak tartották a hivatalok).

A szerző külön fejezetet szán a propaganda kérdésére is. A táborokban ugyanis komoly figyelmet fordítottak az ellenséges katonák megnyerésére az Osztrák–Magyar Monarchia hatóságai. Az oroszok számára például 10 000 példányban hetilapot adtak ki, amelyet a foglyok eleinte kevesebb, később valamivel több bizalommal fogadtak. A Monarchia hivatalos propagandája azonban elsősorban nem az orosz nemzetiségű hadifoglyokat, hanem Oroszország másnemzetiségű (elsősorban lengyel és ukrán) katonáit célozta meg. Őket nemzetiség szerint igyekeztek külön táborokba is gyűjteni, a lengyelek legnagyobb gyűjtőtáborra például Csóton volt. A nemzetiség szerinti elkülönítésnek azért volt jelentősége, mert a lengyel hadifoglyokból külön légiót is felállítottak. Az is igaz azonban, hogy a lengyel légióba való toborzást 1917-ben, az orosz front megszüntével leállították.

Zaťková feltárta azt a kevésbé ismert tény is, hogy a hadifogolytáborok létrejöttében a korabeli antropológia tudománya is nagy lehetőséget látott. Az antropológusok ugyanis a korábban csak hosszú kutatóutak révén elvégezhető vizsgálatokat immár egy helyben, a hadifogolytáborokban is el tudták végezni. Az Anton Carl Todt és Rudolf Pösch bécsi antropológusok által szorgalmazott kutatások során mintegy 7000 katonát vizsgáltak meg, 5000 fényképet készítettek, elsősorban Oroszország kevésbé ismert nemzetiségeinek, pl. a kaukázusi népeknek vagy a szibériai lakosoknak a képviselőire helyezve a kutatás hangsúlyát. Érdekesség, hogy hasonló – végül meg nem valósuló – törekvése a Magyar Tudományos Akadémiának is volt, ám a magyar tudósok elsősorban a magyarral rokon népek képviselőit, például az osztyákokat vizsgálták volna.

A kötet bemutatja a tiszték életét is, amely gyökeresen különbözött a hadifoglyokétól: a hadifoglyok többségétől külön laktak, nem csak hogy nem kellett dolgozniuk, de az adott ország hasonló

rangban szolgáló tisztjeivel megegyező fizetést kaptak, a nemzetközi egyezmények alapján külön szórakozási lehetőségük is volt (kantin, biliárdterem, futball- és tenispálya), az élelmezésüket bor vagy sör egészítette ki, tarthattak személyzetet, és a közeli településekre is elmehettek vásárolni. Bár a napirendet szigorúan tartaniuk kellett, szabadabb életmódjukra jellemző, hogy sokszor meg kellett tiltani a kijárásukat a legközelebbi városba, amikor ott botrányosan lerészegedtek. Ezek a szabályok csak 1915 után szigorodtak, mivel a jó életkörülmények ellenére a szökések száma egyre inkább szaporodott. A szökésen kapott tisztek büntetése az volt, hogy a külön szállás helyett őket is a hadifogolytáborokban helyezték el, igaz, itt is külön barakkokba. 1915 után azonban nem csak a szökött tiszteket helyezték a közkatonáknak fenntartott hadifogoly-táborokba, hanem azokat is, akik a kényelmesebb tiszti szállásokon már nem fértek el. A tisztek azonban itt is viszonylag nagy szabadságot kaptak, egy ott járt svéd szemtanú visszaemlékezése szerint fél tízkor kellett csak felkelniük, és egésznap nem csináltak mást, csak dohányoztak. Zaťková e fejezetben is (éppúgy, ahogy könyve többi részében) alapos levéltári kutatómunka során tárta fel a hadifogoly tisztek életkörülményeit: hol, milyen barakkokat építettek számukra, mennyi volt a fizetésük, mennyibe került az élelmezésük, mennyit kapott az őket kiszolgáló személyzet stb.

A könyv egyik legizgalmasabb fejezete a szökésekről szóló rész. A szökést a hadifogolytáborokból általában alagút ásásával kísérelték meg. Érdekes, hogy az olasz hadifoglyok úticélja általában Németország volt, abban a tévhitben, hogy az olaszok és a németek nem állnak egymással háborúban, s így a németek sem fogják elfogni őket. Külön fejezetet kapott a korban legnagyobb szenzációnak számító szökés is. Lavr Georgijevisz Kornyilov orosz tábornok ugyanis, aki 1915. május 12-én esett fogságba, 1916. augusztus 11-én megszökött a kőszegi katonai kórházból, ahová mellhártyagyulladás miatt került. A nyomravezetői díj 1000 korona volt, ennek ellenére a tábornok sikeresen elhagyta az országot. Társát, a cseh František Mrnákot azonban elfogták a román határ közelében, és mivel ő a Pozsonyi Katonai Bíróságon részletes vallomást tett, a tábornok szökésének minden apró mozzanatát ismerjük (milyen hamis papírokat állítottak ki nekik, honnan szereztek civil ruhát, mennyit ígért Kornyilov Mrnáknak a segítségért stb.). Kornyilov menekülése kalandfilmbe illő volt: a román határ közeli Borlóban elfogyott az élelmük, s Kornyilov beküldte Mrnákot a kantinba. Ott felismerték, s a kint várakozó Kornyilov ezt látva elmenekült, és sikeresen elérte a határt. A cseh Mrnákot hazaárulásért halálraítélték, majd 10 évre változtatták az ítéletet, végül 1919-ben szabadult, míg Kornyilov 1918 áprilisában életét vesztette a Vörös Hadsereggel vívott harcok során.

Mivel a tömeges mozgósítás és az évekig elhúzódó háború következtében jelentős munkaerőhiány lépett fel, a hadifoglyokat gyakran használták fel e munkaerő pótlására. Ahogy fentebb említettük, a foglyok jelentős része, Zaťková adatai szerint olykor 95%-a is dolgozott. Munkakörülmények során erős kontroll alatt voltak a foglyok, igaz, éjszaka általában nem őrizték őket. A munkára kirendelt hadifoglyok kb. ötöde a földeken, egy-egy tizedük gyárakban, erdőkön vagy a vasútnál, 15%-uk pedig bányákban dolgozott. A szállásuk és az ellátásuk színvonala jobb volt, mint a hadifogoly-táborokban, sőt, a nehéz fizikai munkát végzők még ehhez képest is nagyobb adag élelmiszerre voltak jogosultak: a zöldségadag másfélszeresét, a zsír és cukoradag kétszeresét kapták. Munkájukért fizetést is kaptak, egyedül a ruházatuk volt rossz állapotban általában. A hadifoglyok nagy többségét kitevő orosz katonák gyakran kevésbé voltak alkalmasak mezőgazdasági munkára, mivel – még ha odahaza ők is mezőgazdaságban dolgoztak – nem ismerték a modern gépeket. Zaťková kutatásaiból még olyan részletek is kiderültek, hogy az orosz foglyok a sűrű kását kedvelték, a szerbek viszont a hazai lakossághoz hasonlóan szerettek étkezni. Azt is hangsúlyozza a szerző, hogy a munkára rendelt foglyokkal munkaadók nem bántottak rabokként, pl. tilos volt fizikailag bántalmazni őket. A polgári lakossággal való kapcsolatukat azonban gátolni igyekeztek a hatóságok, s főleg a szláv (cseh, morva, szlovák) nyelvű vidékekre vezényelt orosz katonák esetében vették komolyan ezt a szabályt.

A hadifoglyok reparációja, hazabocsátása még a háború vége előtt elkezdődött, hiszen Oroszországgal és Romániával még jóval 1918 ősze előtt békét kötött a Monarchia. A hadifogolycseré már csak azért is sürgős volt, mert csak Oroszországból másfél millió hadra fogható katona térhetett volna vissza az országba, és onnan egyből a frontokra. Addig ugyanis csak a sebesült, harcképtelenné vált hadifoglyokat cserélték ki, akik sem munkaerőként nem jöhettek számításba, sem az a veszély nem állt fenn, hogy visszatérve újra fegyvert fogjanak. Ezzel szemben a munkát

végző orosz katonák hazaengedését a Monarchia addig húzta-halasztotta amíg lehetett, hiszen ezzel jelentős munkaerőt vesztek volna el. A Monarchia bukásakor ezért hivatalosan mindössze 60 000 orosz katona tért még csak haza.

Zaťková arra is felhívja a figyelmet, hogy a háború vége után sok hadifogolytábor egyik pilanatról a másikra új állam területére került, s így, mivel a Monarchia fennhatósága ott megszűnt, a táborok kaotikus állapotba jutottak, őrzés és ellátás nélkül. A hadifoglyok ilyenkor sokszor maguk szervezték meg az őrseget, hogy megelőzzék a káoszt, és az is előfordult, hogy a környékbeli lakosság látta el őket önként. A repatráció persze nem volt mentes a káosztól, hiszen sok hadifogoly nem várta meg a hivatalos transzportot, hanem elindultak maguk, akár nagyobb csoportokban is. De előfordult persze olyan is szép számmal, elsősorban persze az oroszok esetében, hogy a hivatalos transzporttal sem akartak a foglyok hazamenni az Oroszországban kialakult új, általuk feltehetően kedvezőtlennek ítélt politikai helyzet miatt.

Zaťková monográfiájának egyik legnagyobb előnye tehát, hogy beemeli ezt az ez idáig szlovákul alig kutatott témát a szlovák szakirodalomba, mindezt ráadásul kiemelkedően magas szakmai színvonalon. Kutatásai eddig feltáratlan, kiaknázatlan levéltári forrásokon alapulnak, és olyan hadifogolytáborok történetét tárja fel minden részletre kiterjedően, amelyek feldolgozásával eddig nem csak a szlovák, de a magyar vagy az osztrák szakirodalom is adós maradt. E forrásfeltárás révén számos hasznos és releváns táblázatot is készített, amelyeknek egyetlen hiánya, hogy sokszor nem számolta át százalékokra a kapott adatokat, ami általában szemléletesebb lett volna. Hiányérzetünket azonban jelentősen csökkentti, hogy a levéltári forrásokból kivont száraz adatárokat a szerző komoly empátiával, érzékeny megközelítéssel, a hétköznapi történelme iránt is érdeklődve dolgozta fel.

*Demmel József*

UDOVECZ GYÖRGY

## **AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ MAGYAR KATONÁINAK ÖLTÖZETE, FELSZERELÉSE ÉS FEGYVERZETE**

**Segédanyag katonai hagyományőrök részére**

*(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014. 106 o. ISBN 9789633276150)*

Kereken két évtizeddel ezelőtt történt, hogy néhai kitűnő kollégánk, Zachar József bécsi levéltári delegátusi megbízatásának lejártát ünnepeendő, díszes közönség gyűlt össze az osztrák fővárosban működő magyar nagykövetségen. (A jeles hadtörténész soha nem mulasztotta el megemlíteni, hogy pontosan ugyanannyi hónapig szolgált a császárvárosban, ahány közös ezrede – 102 – az egykori Monarchiának békeidőben volt.) Az ünneplők soraiban mindenkinek feltűnt egy fantasztikus egyenruhában pompázó délceg öregúr. Hiába próbáltuk azonban a rajta lévő holmik alapján valamely korabeli fegyvernemhez kötni, ez sehogyan sem sikerült. Nem is sikerülhetett, mert – mint bennfentes osztrák barátaink elárulták – az öregúr saját fantáziája volt a rajta lévő egyenruha valódi forrása! Azaz egyáltalán nem ragaszkodott a hitelességhez az ismeretlen hadfi, amikor a színpompás *Waffenrockot* kiöltölte...

Hogy a fenti történetben szereplő névtelen osztrák hagyományőrző vajon ismerethiány miatt hagyta-e figyelmen kívül a szabályzatok előírásait, vagy szándékosan, azt nem tudhatjuk. *Magyarországi* hagyományőrzők ellenben mostantól aligha hivatkozhatnak ismerethiányra, ha valaki kifogást találna az általuk viselt egyenruhában vagy felszerelésben. Udovecz György könyve ugyanis ettől a mentségtől bizonytalannal megfosztja őket. Igaz, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia haderejének egyenruházatáról és felszereléséről természetesen eddig is rendelkezésre álltak alapos szakmunkák: a mostani kötet irodalomjegyzéke fel is tünteti a két legfontosabbat közülük (*Ságvári György*, illetve a *Rest – Ortner – Illming* trió munkáját). Azok azonban részint tekintélyes árukkal, részint viszonylag nehéz hozzáférhetőségükkel nem igazán alkalmasak arra, hogy a hagyományőr-